

מתנה על מנת להחזיר ו, ב

הקדמה

בסוגיא שלפנינו נעסוק בהגדרת הבעלות של מקבל מתנה על מנת להחזיר על מתנה זו, ועל ההשלכות של הגדרת בעלותו לעניין קידושין ולעניין אתרוג.

מקורות הסוגיא:

- ❖ גמרא
- ❖ רש"י
- ❖ תוס'
- ❖ חידושי הריטב"א
- ❖ רשב"ם
- ❖ קצות החושן

הצגת הסוגיא

קידושין ו, ב:

אמר רבא: הילך מנה על מנת שתחזירהו לי, במכר – לא קנה, באשה – אינה מקודשת, בפדיון הבן – אין בנו פדוי, בתרומה – יצא ידי נתינה, ואסור לעשות כן, מפני שנראה ככהן המסייע בבית הגרנות. מאי קסבר רבא? אי קסבר מתנה על מנת להחזיר שמה מתנה, אפילו כולהו נמי! ואי קסבר לא שמה מתנה, אפילו תרומה נמי לא! ועוד, הא רבא הוא דאמר מתנה על מנת להחזיר שמה מתנה, דאמר רבא: הילך אתרוג זה על מנת שתחזירהו לי, נטלו והחזירו – יצא, ואם לאו – לא יצא! אלא אמר רב אשי: ככולהו קני, לבר מאשה, לפי שאין אשה נקנית בחליפין.

א"ל רב הונא מר בריה דרב נחמיה לרב אשי: הכי אמרינן משמיה דרבא כוותיך.

ביאור דברי הגמרא:

הגמרא דנה אם דבר שניתן לאדם כמתנה ע"מ להחזיר נחשב לממונו בקניינים וכן לעניין מצוות שמצריכות בעלות על החפץ.

הגמרא מסיקה מתנה על מנת להחזיר שמה מתנה. ולכן מועיל לקנות בכך, ולפדות בכך את הבן, ולעניין תרומה יוצא ידי נתינה, וכן לעניין אתרוג שניתן לו באופן כזה יכול לצאת בו ידי חובה.

מה שאין כן לעניין קידושין שאינה מקודשת בנתינה כזו, והטעם לכך משום שאין אשה נקנית בחליפין, ונתינה זו דומה היא לקנין סודר, שעושה בו קנין ומיד מחזירו.

הגמרא מוסיפה (לעניין אתרוג) בהגדרת מתנה ע"מ להחזיר, שאם לא מחזירו לבסוף אין זה נחשב לממונו, כי כל הנתינה מתחילה היתה ע"מ להחזיר, ובכך תלויה בעלותו של המקבל.

תוספות (ד"ה ואם לאו):

ואם לאו לא יצא – והא דאמר במסכת סוכה (דף מא:): אתרוג היה לו לר"ג נמלו ר' יהושע ויצא בו ונתנו לר"ע ויצא בו ר"ע והחזיר לר"ג ודייקי מינה מתנה על מנת להחזיר שמה מתנה אף על פי שר' יהושע לא החזירו לר"ג דעתו של ר"ג היה לכך שלא היה חושש אלא שיהזור לידו אחר שיצאו כולם.

ביאור דברי התוס':

תוס' לומדים מדברי הגמרא בסוכה שאם דעת הנותן מתחילה היא שהמקבל יוכל לתת לאדם אחר ואחר כך יחזור אליו החפץ גם אז נחשב החפץ לממונו, וכמו שעשה ר' יהושע.

מתנה על מנת להחזיר ו, ב

תוס' מבארים מדוע בקידושין אין מועילה נתינה ע"מ להחזיר -

תוספות (ד"ה לבר מאשה):

לבר מאשה לפי שאין אשה נקנית בחליפין – וא"ת במאי דמו לחליפין אי משום דחליפין הדרי הא בחליפין גופיהו אמר בנדריים פרק השותפין (דף מח:): דאי תפיס לה מיתפסי ונראה לר"י דלאו חליפין הוא, ומדרבנן הוא דלא הוה קידושין לפי שדרך העולם להחזיר חליפין והני בעין חליפין דמי ואתי למימר אשה נקנית בחליפין הילכך אפקעינהו רבנן לקידושין מינה. תדע דאי כחליפין דמו במכר היאך קנה בהאי מנה הא אין מטבע נעשה חליפין וכן בפדיון הבן למה יהא בנו פדוי בחליפין הלא כסף ה' שקלים כתיב ולא חליפין.

ביאור דברי התוספות:

תוס' מבארים שמתנה על מנת להחזיר אינה באמת כחליפין בהגדרתה, שהרי בחליפין יכול המקנה לתפוס את הסודר וכאן אי אפשר. ועוד אם מתנה זו כחליפין ממש, כיצד מועילה במכר, והרי הלכה היא שאין מטבע נעשה חליפין, וכן בפדיון הבן אין מועיל חליפין. אלא פירוש הגמרא שכיוון שדרך העולם להחזיר החליפין, נראית מעמ"ל כחליפין ולכן הפקיעו חכמים את הקידושין מדרבנן.

כיצד פועל הקנין במתנה ע"מ להחזיר – מחלוקת הפוסקים

הקדמה

בעלות על חפץ מורכבת משני דברים - גוף ופירות (הפירות הם השימושים והתוצרים של גוף החפץ)⁵³.

⁵³ לדוגמא - בפרה, הגוף הוא הפרה והפירות הם החלב והולדות.

א"כ יש לשאול - האם במתנה על מנת להחזיר נחשב החפץ לגמרי של המקבל עד להחזרתו לבעליו ואף הפירות שלו, או שמא רק הגוף לזמן הקצוב עד שיחזיר?

חידושי הריטב"א (ד"ה הכי גרסינן):

ומיהו מתנה על מנת להחזיר הקנאה גמורה היא וממון שלו הוא, וכשמחזירה לו הקנאה גמורה בעי כשאר הקנאות דעלמא. ומסתברא שאם שעבדה לבעל חובו הרי הוא משועבד ומוחזר וגובה ממנה לאחר חזרה וכדפרישית בפרק יש נוחלין.

ביאור דברי הריטב"א:

דעת הריטב"א היא שמתנה על מנת להחזיר היא מתנה מוחלטת, והמקבל הופך לבעלים הבלעדי על החפץ ולכן גם כשמחזיר לנותן צריך להקנות לו בחזרה.

הקדמה להבנת שיטת הקצות החושן:

בבא בתרא קלז, א:

תנאי היא; דתניא: נכסי לך ואחריך לפלוני, וירד ראשון ומכר ואכל – השני מוציא מיד הלקוחות, דברי רבי; רבן שמעון בן גמליאל אומר: אין לשני אלא מה ששייר ראשון...

דרש רב נחמן בר רב חסדא: אתרוג זה נתון לך במתנה ואחריך לפלוני, נטלו ראשון ויצא בו – באנו למחלוקת רבי ורשב"ג. מתקיף לה רב נחמן בר יצחק: ע"כ לא פליגי רבי ורשב"ג התם – אלא דמר סבר: קנין פירות כקנין הגוף דמי, ומר סבר: קנין פירות לאו כקנין הגוף דמי, אלא הכא – אי מיפק לא נפיק ביה, למאי יהביה ניהליה? אלא מיפק – דכולי עלמא לא פליגי דנפיק ביה, מכרה או אכלה באנו למחלוקת רבי ורשב"ג.

מתנה על מנת להחזיר א, ב

ביאור דברי הגמרא:

הגמרא מביאה מחלוקת בין רבי ורשב"ג במי שנתן במתנה לחברו והתנה שאחרי חיי חברו יעברו הנכסים לאחר - האם מותר לראשון למכור את החפצים לאחרים בזמן שהם אצלו? לדעת רבי אסור לו למכור את החפצים, ולדעת רשב"ג מותר למכור ואין לשני אלא רק מה ששייר הראשון.

הגמרא מנסה למצוא נפק"מ ממחלוקת זו בנותן לחבירו אתרוג ואח"כ שיתנהו לאחר (שדין התורה שכדי לקיים בו את המצוה צריך להיות 'לכם' ופירשו חכמים - 'משלכם') - לרבי לא יוכל לצאת ידי חובה כיון שאין לו בעלות גמורה (שהרי אין יכול למכור לאחרים), ואילו לרשב"ג יוכל כי הוא נחשב כבעלים.

הגמרא דוחה שמחלוקתם האם קנין פירות כקנין הגוף, אך לענין לצאת ידי חובת המצווה ודאי גם רבי מודה שיוצא, שהרי ודאי לכך הקנה לו את האתרוג, והמחלוקת תהיה לעניין אם יכול למכור או לאכול את האתרוג.

רשב"ם (ד"ה דאי מיפק):

דאי מיפק לא נפיק - ראשון לרבי למאי יהביה ניהליה שהרי אין בו פירות אחרות והגוף אינו יכול למכור ולאכול ולא ניתן לראשון אלא לקיים בו מצות נטילה ולכם קרינן ביה דאין לשני כח בו כל זמן שראוי לזה הראשון לצאת בו דהא אחריו קאמר ולא דמי לאתרוג השותפין שאין יוצא בו כדלקמן דהתם כולהו מיהא הוו שותפין ביחד אבל הכא אינו משועבד לשני כלל כל ימי חיי הראשון.

ביאור דברי רשב"ם:

הרשב"ם מבאר את דחיית הגמרא שגם רבי מודה לעניין ד' מינים שמועיל לתת מתנה ואחריך לפלוני, והראשון יצא ידי חובה - שכן כל מטרת נתינת

האתרוג היתה כדי שיוכל לצאת בה ידי חובה, ובודאי הוא נחשב לבעלים עליו ונקרא 'לכם'.

ומחלק הרשב"ם בין אתרוג של 'אחריך לפלוני' לאתרוג השותפים (שאינן יוצאים בו ידי חובה), שבאתרוג השותפים יש שני בעלים יחד, לעומת 'אחריך לפלוני' שכשהוא נמצא אצל הראשון אין זכות כלל לשני.

קצות החושן סימן רמא ס"ק ד:

הנותן מתנה על מנת להחזיר. כתב הרא"ש פרק לולב הגזול (סוכה פ"ג סי' ל) גבי אתרוג במתנה על מנת להחזיר וז"ל, וצריך שיתנהו לו במתנה גמורה על מנת שיהזיר ואחר שיצא בו צריך להזיר וליתנו לו במתנה בשעת חזרה, אבל אם אמר לו יהא במתנה עד שתצא בו ואח"כ יהיה שלי כבתחלה לא יצא בו דהוי כמו שאול, ותדע מדאמר לקמן (שם מו, ב) לא ליקני איניש לולבא לינוקא ביומא טבא [קמא] דינוקא מיקני קני אקנויי לא מקני, ואם אינו צריך להחזיר במתנה נהי דקטן לאו בר אקנויי הוא ליקני ליה עד שיצא בו ולהזיר לו ממילא, אלא ודאי צריך לחזור וליתנו במתנה וקטן לאו בר אקנויי הוא עכ"ל. וכ"כ הריטב"א בהידושיו פ"ק דקידושין (ו, ב ד"ה הכי גרסינן) וז"ל, ומיהו מתנה על מנת להחזיר הקנאה גמורה היא וממון שלו, וכשמחזירה לו הקנאה גמורה בעי כשאר הקנאות דעלמא, ומסתברא שאם שעבדה לבע"ח הרי הוא משועבד ומוחזר וגובה ממנו לאחר חזרה עכ"ל.

ביאור דברי קצות החושן:

הקצות מביא את שיטת הריטב"א שהזכרנו, וכן דעת הרא"ש, שבמתנה ע"מ להחזיר המקבל הוא כבעלים גמור וצריך להקנות את החפץ בחזרה לנותן, ואין החפץ חוזר מעצמו עם סיום השימוש בו.

שאם לא כן - אומר הרא"ש - הנותן לחבירו אתרוג במעמ"ל לא היה יוצא ידי חובתו בכך כי הוי כאתרוג שאול, שמקבלו לזמן ואח"כ חוזר לבעליו.

מתנה על מנת להחזיר א, ב

אלא ודאי שהנתינה, נתינה גמורה היא, והוי אתרוג שלו ממש, ולהחזירו צריך בהקנאה חדשה.

לפי זה מבאר הרא"ש את ההלכה שאין להקנות לולב לקטן בסוכות כיון שאין בכוחו לחזור ולהקנות את הלולב לנותן. ולכאורה ניתן היה להקנות לקטן במעמ"ל, אלא ודאי מכאן מוכח שגם במעמ"ל צריך המקבל להקנות בחזרה לנותן, ואין הקטן יכול לעשות זאת.

אמנם לולי דברי הרא"ש והריטב"א יראה לענ"ד דמתנה על מנת להחזיר הוא כמשמעו, ואין בו תנאי הקנאה אלא שנתן לו במתנה את האתרוג עד שיצא בו והוא מתנה גמורה וחלוטה עד הזמן. ומ"ש הרא"ש דהו"ל כשאויל, נראה לענ"ד דכל כה"ג לאו דין שאויל הוא, וראיה מהא דאמרינן בפרק יש נוחלין (ב"ב קלז, א) אתרוג זה נתון לך במתנה ואחריך לפלוני ונטלו ראשון ויצא בו באנו למחלוקת רבי ורשב"ג, ואמרינן עלה הכא אי מיפק לא נפיק למאי יחביה ניהליה, אלא מיפק לכ"ע נפיק אלא מכרה או אכלה באנו למחלוקת רבי ורשב"ג ע"ש, ומבואר דגבי אתרוג לרשב"ג ודאי נפיק ביה כיון דס"ל דנתן לראשון הגוף א"כ שלו הוא לגמרי, ואף על גב דאמר אחריך לפלוני לא הוי כמו שאויל, ומשום דשאויל אין לו בזמן השאלה אלא לפירות, אבל אחריך לפלוני הוי הגוף לראשון וא"כ מה לי אחריך לפלוני או אחריך לעצמי, והרי אחר שעה לעצמי נמי קנה המקבל את הגוף עד הזמן ושלו ממש הוא, והתנאי על מנת שתחזירנה אינו אלא משום דאם היה אומר ואחר שעה לעצמי הו"ל דינא דאחריך דאין לשני אלא מה ששיר, וא"כ אם מכרה או אכלה לא יהיה לו שיור, ולזה מתנה על מנת שתחזירנה, היינו שנותן לו הגוף עד הזמן לצאת בו ובאופן שיהיה לו שיור אחר כך, לזה מתנה על מנת שתחזירנה לי, אבל גוף המתנה אינו אלא לזמן ונפיק ביה וכדמוכח מאחריך לפלוני ודו"ק היטב...

הקצות החושן מעלה אפשרות לחלוק ולומר שמעמ"ל הרי היא כמתנה לזמן, שפוקעת וחוזרת מאליה. הוא מבאר שישנו הבדל מהותי בין אתרוג שאול לבין קנין לזמן, באתרוג שאול יש למקבלו רק זכות שימוש באתרוג

(קנין פירות). אך בקנין לזמן יש למקבל קנין הגוף גמור, אלא שהוא מוגבל לזמן, ויש בזה דין 'לכס'.

הקצה"ח מוכיח חילוק זה מהגמרא בבבא בתרא הנ"ל שם אמרו שלכו"ע ניתן לצאת יד"ח באתרוג של 'ואחריך לפלוני', ואין הבדל בין 'לפלוני' לבין הבעלים עצמם, יכול לצאת בו יד"ח ויחזור אח"כ לבעלים, כיון שהגוף שלו בזמן שהוא ברשותו לגמרי.

ומוסיף הקצה"ח לבאר לפי זה שלא שונה מעמ"ל מאומר 'ואחריך לעצמי' והעניין במעמ"ל הוא משום שב'ואחריך' חוזר לשני רק מה ששייר ויכול למכור וכדו', ולכן מוסיף הנותן את התנאי שיחזיר אליו ולא יעשה בו שימוש של כילוי.

...וראיה ברורה למ"ש דמהני באתרוג אפילו אינו קנוי לגופו אלא לשעה, דהא כתב הב"י בשם הרשב"א (ב"ב קלז, ב ד"ה אם, שו"ת ח"א סי' ס"ב ות"ו) באו"ח סימן (תרל"ז) [תרנ"ח] באתרוג של שותפין והיינו אתרוג הקהל דיוצאין בו ומשום ברירה וע"ש. והיינו משום דאמרינן ריש פרק השותפין שנדרו (נדרים מה, ב) דסברי חכמים בשלנו נכנס, וכתב שם הר"ן באורך דהא קונמות מפקיע מידי שעבוד, והעלה שם משום ברירה ושותפין הוי קנין הגוף לכל אחד בשעה שמשתמש בו והו"ל כמו ואחר שעה לעצמי וע"ש באורך. וכיון דיוצאין באתרוג של שותפין משום ברירה דהוי דידיה קנין הגוף בשעה שמשתמש ואף על גב דלאחר שעה הרי הוא של שותפו, וא"כ מוכח דכל שקנוי לגופו אפילו לשעה הוי שלו לענין אתרוג, ושאול שאני דאינו קנוי לגופו אלא לפירי וזה ברור...

הקצות מוכיח את שיטתו שקנין לזמן נחשב כבעלות על הגוף באופן מוחלט לעניין אתרוג, מדברי הב"י שניתן לצאת כל בני הקהל באתרוג אחד מדין 'ברירה', כלומר שכל אחד נחשב בעלים גמור בזמן שנוטלו, אף שאח"כ זוכה באתרוג אדם אחר. וא"כ מוכח שיש קנין הגוף גם כשהוא לזמן קצוב.

מתנה על מנת להחזיר ו, ב

אלא שלא מצאתי לי רב בזה, ואחר החיפוש מצאתי רב קדמון כדברינו אלה, והוא בתשובת הרא"ש כלל ל"ה סי' ב' שם כתב תשובת הרב ר' אביגדור כהן צדק וז"ל, ואותה ששנינו (סוכה מא, ב) אין אדם יוצא ידי חובתו ב"ט ראשון בלולבו של חבירו, אף על גב דיהיב ליה בפירוש הנאת שימושו דהיינו נטילתו לצאת בו לא נפיק ביה עד דמקניא ליה קניית הגוף לשעה לכל הפחות, התם היינו טעמא דכתיב (ויקרא כג, מ) לכם משלכם דקנין הגוף משמע ולא סגי בהנאת שימוש לחוד, וא"ת הלא מתנה על מנת להחזיר קנין פירות בעלמא קרי ליה בפרק יש נוחלין (קלו, א) ונפיק ביה, יש לומר דלהכי קרי ליה קנין פירות שאינו יכול לאוכלו אבל מיהו קנין הגוף לשעה מיקרי, ובהכי סגי דולקחתם לכם משלכם משעת לקיחה קפיד רחמנא שיהיה משלו והא איכא. והכי מסיק התם בהדיא דאפילו מאן דפליג במכירה ואכילה, למיפק כ"ע לא פליגי דנפיק עכ"ל. וע"ש ויעלוז לבי שכוונתי לדעת רב קדמון.

הקצה"ח מביא את דברי רב אביגדור כהן צדק שמפרש את דין הגמרא בעניין מעמ"ל באתרוג כביאורו, שיש קנין הגוף באתרוג לזמן.

ולפ"ז צריך לומר הא דאמרו לא ליקני אינש לולבא לינוקא כו', היינו במקנה בסתם בלי שום שיור אלא שסומך שיחזור ויתן לו המקבל אח"כ במתנה, וכה"ג בקטן לא מהני כיון דאקנויי לא מקני, הא מקנה ליה בפירוש לשעה גם בקטן מהני כיון דמתנה על מנת להחזיר ממילא חוזרת המתנה, אלא דהתנאי על מנת להחזיר היינו שישיר דאל"כ אין לו אלא מה ששייר ומכרה או אכלה אין לו, ומתנה שישאר אחר שעה לעצמו. וא"כ לפי זה ניהא דהקדישו הקדש ומוחזר (לקמן סעיף ז'), כיון דהוא חוזר מאליו בלי הקנאה, אלא דכי מכרה ואכלה לא נפיק ביה דהא התנה שיהיה לו שיור אח"כ באופן שיחזור לו, ובהקדש כיון דקנוי לגופו לשעה יכול להקדישו והתנאי מתקיים דהא מחזיר לו ודו"ק. ועיין בסוכה דף מ"ו בהא דלא ליקני לולבא לינוקא בפירוש רש"י שם (ד"ה לא ליקני) נראה דמקנה לו בסתם וכמ"ש:

לפי שיטתו מפרש הקצה"ח את הדין שאין הלקנות לולב לתינוק שלא כהרא"ש ומעמיד אותו דווקא במקום שלא אמר מתחילה ע"מ להחזיר, אלא בסתם, שאז צריך התינוק לחזור ולהקנות. אך במקום שמתחילה היתה מעמ"ל אפשר לתת לתינוק ויחזור האתרוג מאליו.

סיכום המחלוקת:

דעת הריטב"א והרא"ש שמתנה ע"מ להחזיר היא מתנה גמורה שאינה פוקעת מאליה שיש בה תנאי שחייבת לחזור. וכיון שהיא מתנה גמורה, בשעה שהמקבל מחזיר לנותן צריך להקנות לו מחדש.

ולדעת רב אביגדור והקצה"ח בעקבותיו מתנה ע"מ להחזיר פוקעת מאליה ואינה צריכה הקנאה חדשה בשעת החזרה. אמנם בשעה שהיא ביד המקבל הרי היא שלו לגמרי.

ובמקביל לכך נחלקו לעניין אתרוג האם בעלות לזמן שפוקעת מעצמה נחשבת לבעלות גמורה על הגוף - הרא"ש והריטב"א סברו שכדי להגדיר אדם כבעלים צריך שינתן לו החפץ בצורה מוחלטת שאינה יכולה לפקוע מאליה ורק כתנאי שיהיה ע"מ להחזיר. אך רב אביגדור והקצות סברו שאף שהבעלות פוקעת מעצמה אין זה פגם בבעלות, ובזמן שהחפץ אצלו הרי הוא בעלים על הגוף לגמרי.

